

IDIOLEKT TUSHUNCHASINI O'RGANISHGA YONDASHUVLAR

Nilufar Yokubovna Turdiyeva

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, f.f.n.

Yakub Umarogli

Doctor of Philological Sciences, Professor (Turkey)

Annotatsiya

Mazkur maqola zamonaviy adabiyotshunoslikda dolzrb yonalish bo'lgan idiolect atamasining talqinlari, atamaga nisbatan yetuk tilshunos va adaboytoshunoslar tomonidan berilgn talqinlar vaizohlarni o'rganish va tahlil qilishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: idiolect, idiouslub, adabiy yodgorliklar, obraz, lisoniy shaxs, korpus stilistikasi, stilometrik yondashuv, mikrokosmos, badiiy makon.

Adabiyot o'zining paydo bo'lish daqiqasidan boshlab inson faoliyatining ko'plab sohalarida o'ziga xos belgi bo'lib kelgan. Birinchi adabiy yodgorliklar bizning davrimizdan ancha oldin paydo bo'lgan va mifologiya, din, fan, falsafa, tarixiy voqealarga bag'ishlangan. Qadim zamonlarda adabiyotning badiiy va badiiy adabiyotga aniq bo'linishi bo'lmagan va falsafiy asarlarni qahramonlik eposidan ajratib, biz bu hodisaning zamonaviy idrokiga tayanamiz.

Idiouslub tushunchasini va uning xususiyatlarini aniqlash masalalari tilshunoslar va adabiyotshunoslar tomonidan uzoq vaqt davomida taxlil qilib kelinmoqda. Idiouslubni aniqlashga birinchi urinishlar A.I Yefimov ilmiy tadqiqotlarida olib borilgan: "Idiouslub - bu yozuvchi tomonidan badiiy asarlar yaratishda ishlab chiqiladigan va qo'llaniladigan nutq vositalarini tuzishning individual tizimi" [8, 124].

"Idiouslub" atamasi ko'plab parametrlarni o'z ichiga oladi va ko'pincha "idiolect" tushunchasi bilan kesishadi. Bir guruh tadqiqotchilar idiouslub va idiolect atamalari ajralmas bir butunlikni tashkil qiladi deb hisoblashadi boshqa olimlar guruhi idiolect yozuvchining idiouslubining asosi bo'lib xizmat qiladi degan g'oyani ilgari suradilar [10, 32]

Muallif idiolecti va idiouslubi nimadan iborat? Bu savollar ko'plab adabiyotshunoslar va tilshunoslar diqqatiga sazovor bo'lgan. Ulardan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: o'zbek olimlaridan – B. Valixo'jayev, Sh.Safarov, M.Zokirov, G'. Karimov, A.E.Mamatov, B. Yo'ldoshev, N.

Maxmudov, N. Turdiyeva, A. Nurmonov, D. Lutfullayeva va b.; rus olimlaridan - I. V. Arnold, M. M. Baxtin, N. S. Bolotnova, N. N. Bolshakova, M. P. Brandes, Ye. A. Goncharova, V. V. Grigoryeva, A. I. Yefimova, Yu. V. Kazarina, Yu. N. Karaulova, Yu. M. Lotmana, M. Yu. Skrebneva, A. N. Sokolova, Yu. N. Tyntyanova, N. A. Fateyevoy, A. V. Fedorova, A. V. Chicherina, R. Yakobson; ingliz olimlaridan - V. Kroft, D. Kruz, R. Kreymys, E. Sepir, B. Vorf, P. Griffins, R. Griffins.

Adabiyotshunoslikda idiolektga nisbatan berilgan ta'rif V. Vinogradov tomonidan berilgan hisoblanadi, olimning fikriga ko'ra "idiolekt bu muayyan davrga oid bo'lgan adabiy asarda qo'llanilgan lisoniy ifodaning individual-estetik tizimi". Olim asar obrazlarini yaratishning lingvistik vositalarini muallif uslubining ustun xususiyatlari sifatida belgilaydi.

Tadqiqotchilarning aksariyat ta'riflari muallifning lingvistik shaxsiyatining o'ziga xos xususiyatlariga asoslangan individual muallif uslubini yaratish vositalarining roliga qaratilganligi mutlaqo mantiqan. Misol tariqasida, N. N. Bolshakova idiolektini "har bir alohida muallifga xos bo'lgan adabiy asar yaratishda badiiy va uslubiy vositalar to'plami va ulardan foydalanish uslubi" deb ta'riflaydi [5, 15].

A. N. Baranov va D. O. Dobrovolskiy idiolekt deganda "yozuvchi badiiy dunyosining aqliy va lingvistik tuzilmalari to'plami"ni tushunadilar [1, 15].

V. P. Grigorev ko'ra, [7, 86] "og'zaki formulalarning o'xshashligi yozuvchining muayyan davr idiolektiga tegishli ekanligini ko'rsatadi".

N. S. Pishalnikova, idiolektni "estetik faoliyatda ob'yektivlashtirilgan va lingvistik iboralarning individual o'zgartirilishini nazarda tutgan badiiy matn muallifining konseptual tizimining dominant shaxsiy ma'nolarini ifodalashning mantiqiy va semantik usullari" tizimi sifatida taqdim etadi [11, 20-21].

N. S. Bolotnova idiolektni "ijodkorning lisoniy shaxsiyatining ko'p o'lchovli va ko'p darajali aksi" sifatida tushunadi, "aynan u matn ortida, matn yaratilishi, turli ko'rinishlarini jarayonida" turadi [4, 56].

E. G. Fomenko nuqtai nazaridan idiolektning asosiy xususiyatlari yozuvchining shaxsiyati bilan bog'liqlik, maxsus mikrokosmosning yaratilishi, asarning leksik va semantik yaxlitligini belgilaydigan lingvistik olamni qurish, "badiiy makon o'yini" kabi komponentlar bilan birgalikda bitta muallifning matnlari ortida ong birligiga erishishdir [14].

O. V. Chetverikova idiolektni "estetik yo'naltirilgan nutq asarida muallifning kognitiv tuzilmalari, hissiy holatlari va sub'yektiv ma'nolarini rasmiy, mazmunli va lingvistik aniqlashning dominant, shaxsan tegishli usullari va vositalari tizimi

deb ataydi. Tadqiqotchi “shaxsning semantik sohasi” tushunchasini lingvistik tadqiqotlarga birlashtirish imkoniyatini kashf etadi, uning vazifasi asar ijodorining mualliflik belgilarini ijodiy shaxsning semantik sohasini tushuntirish vositasi sifatida aniqlash va tavsiflashdir. Shunday qilib, muallif matnni atribut tushunchasiga individual muallif uslubining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash orqali keladi, bu hozirgi vaqtda adabiyotshunoslik va hisoblash tilshunosligi kesishmalarida olib borilgan fanlararo tadqiqotlar doirasida eng dolzarb muammo hisoblanadi. Garchi bu ta’rif N. S. Bolotnovaning ta’rifida mavjud bo‘lgan adresatga yo‘nalishni o‘z ichiga olmagan bo‘lsa ham u bizga eng to‘liq bo‘lib tuyuladi. Muallif uslubining ushbu elementi ajralmas hisoblanadi, chunki badiiy asarning hayot tsiklida nafaqat muallif, balki o‘quvchi ham ishtirok etadi.

Mazkur masala nuqtai nazaridan, albatta, shaxs idiolektining ko‘lami, uning polilektual shaxs bilan o‘zaro bog‘liqligi haqida savol tug‘iladi. Shunday qilib, idiouslub muammosi murakkab xarakterga ega bo‘lib, unga ko‘ra yozuvchining idiouslubi va idiolektini tahlil qilish ko‘p darajali yondashuvni talab qiladi [13, 39].

Yuqoridagi ta’riflardan kelib chiqadiki, “idiolekt” tushunchasining yadrosi ma’lum bir muallifning chuqur matn yaratuvchi dominantlari va konstantalari to‘plamidir va konsepsiyaning asosiy elementlari noyob muallif uslubini yaratishning ma’lum vositalari to‘plamidir. Muallif uslubini yaratish vositalari bu masalada birinchi o‘rinda turadi. Ularni ajratish murakkab va juda dolzarb muammodir.

Idiolekt yozuvchining bo‘g‘ini, tili, uslubi kabi tushunchalar bilan chegaralanadi. Ularning farqlanishi, shuningdek, yozuvchining lingvistik shaxsiyatining o‘ziga xos xususiyatlari va tuzilishi haqida ko‘proq ma’lumot olish uchun Ye. I. Boychukning “Ritm yozuvchining individual uslubini ifodalash toifasi sifatida (fransuz mualliflarining asarlari asosida)” maqolasiga qarang [3, 247].

Idiolektni o‘rganish uchun ko‘plab yondashuvlar mavjud bo‘lib, ko‘plab olimlar tomonidan e’tirof etilgan yondashuvlardan biri bu funksional-dominant yondashuvdir. Ushbu yondashuvning maqsadi muallif asarlaridagi dominantlarni aniqlab, ularning faoliyat sohalarini ko‘rsatib berishdir (S. T. Zolyan, Yu. N. Tinyanov, V. S. Andreyeva). Yana bir muhim yondashuvlardan biri bu psixolingvistik yondashuv bo‘lib, unga ko‘ra yozuvchining ijodiy faoliyatining dominant tushunchalari tizimini o‘rganiladi (V. P. Belyanin, V. A. Pishalnikova). V. P. Belyaninning “Badiiy matnning psixolingvistik aspektlari” nomli ilmiy asarida dominant tushunchalar orasida noyob yozuvchi uslubiga xos bo‘lgan tushunchalar ajratilib ko‘rsatilgan: “Yozuvchi uslubi shu bilan asarning o‘ziga

xos, chuqur shaxsiy badiiy dunyosini yaratadi, uning hissiy sohasini shakllantiradi” [2, 20]. Idiouslubni o‘rganishning psixolingvistik konsepsiyasi faoliyat jihatiga asoslanadi, chunki ko‘plab olimlarning fikriga ko‘ra, muallifning motivi va maqsadi badiiy asar yaratishi asosida yotadi.

Idiouslubni o‘rganishga yana bir yondashuv bu stilometrik yondashuvdir. Bu yondashuvdada, muallifning idiouslubi yozuvchi tomonidan eng ko‘p ishlatiladigan leksik birliklari bilan aniqlanadi. Stilometrik yondashuv korpus stilistikasi va statistik ma’lumotlarni to‘plashning tilshunoslik usuli doirasida shakllangan. Muayyan muallifga xos bo‘lgan leksik birliklarni statistik tahlil qilish usuli ijodiy faoliyatning asosiy g‘oyalari va mavzularini aniqlashga yordam beradi.

1. Shu bilan bir qatorda tilshunoslikda idiouslubga nisbatan kommunikativ-stilistik yondashuv ham qo‘llaniladi. Ushbu yo‘nalish doirasida idiouslub yozuvchi va kitobxon o‘rtasidagi o‘ziga xos kommunikativ jarayondir. “Idiouslub bu muallif dunyoqarashining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, kommunikativ shaklda matnda aks etadi va kitobxon va yozuvchi o‘rtasidagi muloqotni amalga oshiradi” [12, 37-38].

Yuqoridagi masalalar Ye.V Starkovanning ilmiy tadqiqotlarida kqamrovli aksini topgan. Olimaning fikricha idiouslubga nisbatan 5 ta yondashuv mavjud:

1. Semantik-stilistik;
2. Lingvopoetik;
3. Tizimli-tarkibiy;
4. Kommunikativ-faoliyat;
5. Kognitiv [12].

2. Semantik-stilistik yondashuv idiouslubni yozuvchi tomonidan adabiyot va umuman til rivojlanishining ma’lum bir davriga xos bo‘lgan lingvistik vositalar va badiiy ifoda vositalarini individual tanlash tizimi sifatida ko‘rib chiqadi [12, 79].

Ushbu yondashuv doirasida olimlar leksik birliklarning semantik tahlilini o‘tkazadilar va ma’lum bir muallifda ularning estetik va stilistik shakllarini o‘rganadilar. Semantik-stilistik yondashuv kontekstida muallif leksikografiyasi kabi yo‘nalish shakllanib, yozuvchilar tilining lug‘atlari yaratiladi (masalan: A. S. Pushkin tilining lug‘ati, V. Shekspir tilining lug‘ati va boshqalar).

Lingvopoetik yondashuv “idiouslub” atamasining quyidagi talqinini taklif qiladi: idiouslub - badiiy vositalarning murakkab tizimi bo‘lib, shoirning individual-muallifiy dunyo manzarasi shakllantiradi. Aynan shu yondashuv turli nuqtai nazardan idiouslubni o‘rganadigan ko‘plab yangi tadqiqotlarning paydo

bo'lishiga sabab bo'ldi, lingvopoetik konsepsiya doirasidagi asarlarni taqqoslashning asosiy elementi sifatida trop tanlandi, ya'ni, tadqiqotchilar u yoki bu muallifga xos bo'lgan tropni topadilar. Ushbu yondashuv shoir idiouslubining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda bir qator afzalliklarga ega bo'lib, stilistik vositalar va qofiya elementlarini batafsil tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Biroq, nasriy asarlarni o'rganishda lingvopoetik yondashuv qo'llanilmaydi.

3. Tizimli-tarkibiy yondashuvda idiouslub - bu "dunyo manzarasining lisoniy jixatdan qurilishining o'ziga xos tartibi bo'lib, tilning qabul holati va lisoniy vaziyatni o'zaro bog'laydigan ma'lum bir funksiya" [9, 240]. Tizimli-tarkibiy yondashuvda tadqiqotchilar muallifning ijodiy faoliyati dominantasini ajratib ko'rsatishadi va uni yozuvchi idiouslubining o'ziga xos evolyusiyasining asosiy elementi sifatida belgilaydilar. Ushbu yondashuv vakillari S. T. Zolyan, O. G. Revzina, O. I. Severskaya.

Kommunikativ-faoliyat yondashuvi Yu. N. Karaulov tomonidan taklif qilingan lingvistik shaxs tushunchasiga asoslanadi. Uning nazariyasiga ko'ra, har qanday badiiy asar ma'lum bir muallifga xos xususiyatlarni aks ettiradi va uni o'ziga xos, individual lisoniy shaxs sifatida belgilaydi.

Yozuvchi va shoirning o'ziga xos xususiyatlari barcha darajalarda ochib beriladi: leksik birliklarni tanlashdan boshlab, personajlarni, kompozisiyani va hokazolarni tasvirlash usuligacha [10]. Ushbu konsepsiyaning asosiy g'oyasi quyidagichadir: "Har bir tahlil qilingan matn o'zida quyidagilarni mujassam etadi: a) muallifning lisoniy dunyo manzarasining bir parchasini (uning leksikasi, semantikasi, grammatikasi, bu orqali asarning badiiy dunyosi modellashtirilgan bo'lib, muallifning atrofdagi voqelik haqidagi tasavvurini aks ettiradi); b) muallifning estetik shaklda aks ettirilgan axborot tezaurusini; v) uni asar yaratishga undagan va matnning g'oyaviy hamda badiiy xususiyatlarida o'z aksini topgan ijodkorning maqsadlari va motivlari". Bu vaziyatda, idiouslub matn prizmasi orqali o'rganiladi, bu esa o'z navbatida muallif va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ faoliyat jarayonida vositachi hisoblanadi.

Kognitiv yondashuv idiouslubni "shoirning ichki dunyosini badiiy voqelik, she'riy til tomonidan yaratilgan matnning badiiy olami bilan o'zaro bog'laydigan ifoda vositalari tizimi" deb hisoblashni taklif qiladi. Ushbu yondashuv markazida konsept tushunchasi turadi. Konsept yozuvchining g'oyalarini amalga oshirishni, shuningdek, uning nutqiy fikrlash qobiliyatini anglatadi. Taqdim etilgan konsepsiya doirasida tadqiqotchilar yozuvchilarning konseptosferasini modellashtirish vositalarini o'rganadilar. Oxirgi ikki yondashuv (kognitiv va kommunikativ-faoliyat) idiouslub atamasini o'rganishda tilshunoslikning

nisbatan yangi va istiqbolli yoʻnalishlari hisoblanadi. Ular bizga yozuvchining oʻziga xos xususiyatlarini shakllantirishning ichki mexanizmlarini oʻrganishga va bevosita faoliyat jarayonida individual mualliflik konseptlarining rivojlanishini oʻrganishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Баранов А. Н. Постулаты когнитивной семантики / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Известия АН. Серия литературы и языка. – 1997. – Т. 56 (1). – С. 11–21
2. Белянин В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1987. - 123 с.
3. Бойчук Е. И. Ритм как категория выражения индивиду-ального стиля писателя (на материале произведений французских авторов) // Ярославский педагогический вестник. – 2015. – №4. – С. 247–252.
4. Болотнова Н.С., Бабенко И.И., Васильева А.А. Коммуникативная стилистика художественного текста: лексическая структура и идиостиль. Под ред. Проф. Н.С. Болотновой. – Томск: ТГУ, 2001. – С. 303.
5. Большакова Н. Н. Игровая поэтика в литературных сказках Михаэля Энде: дис. ... канд. Фи-лол. Наук / Н. Н. Большакова. – Смоленск : Смоленский государственный ун-т, 2007. – 222 с.
6. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
7. Григорьев В.П. Идиолект. Идиостиль // Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева - М.: Советская энциклопедия, 1987. - С. 114-115
8. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М.6 Изд-во московского ун-та, 1957. - 448 с.
9. Золян С. Т. От описания идиолекта - к грамматике идиостиля // Язык русской поэзии XX века: сб. науч. тр. М.: Ин-т рус. яз. АН СССР, 1989. С. 238-259
10. Леденёва В.В., Идиостиль (к уточнению понятия) // Филологические науки. 2001. - № 5. - С. 36-41.
11. Пищальникова В. А. Проблема идиостиля. Психолингвистический аспект / В. А. Пищальникова. – Барнаул: Ал-тай. Гос. Ун-т, 1992. – 73 с.
12. Старкова Е. В. Проблемы понимания феномена идиостиля в лингвистических исследованиях. Киров, 2015. С. 76—79.

13. Турдиева Н., Давиров Н. Идиолект ва идиоуслуб муаллиф шахсининг лисоний кўриниши сифатида. Conferencea: International Conference on Innovations in Applied Sciences, Education and Humanities, 2023. – P. 38–41. <https://www.conferencea.org/index.php/conferences/article/view/2066>
14. Фоменко Е.Г. Лингвотипологическое в идиостиле Джеймса Джойса: дис. ... докт. Филол. Наук: 10.02.04. – Запорожье: Белгород. Гос. Ун-т., 2006. – 445 с.